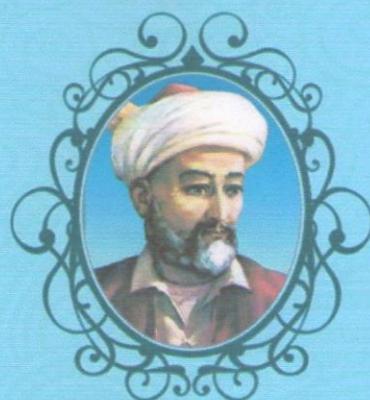

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF THE UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

O'ZBEK MILLIY LEKSIKOGRAFIYASINING DOLZARB MASALALARI

**ACTUAL ISSUES OF UZBEK
NATIONAL LEXICOGRAPHY**

ILMIY MAQOLALAR TO'PLAMI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O'ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

**O'ZBEK MILLIY
LEKSIKOGRAFIYASINING
DOLZARB MASALALARI**

vazirlik miqyosidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari

2017-yil 21-aprel

Toshkent
“Turon zamin ziyo”
2017

М.Қурбонова, ТДЎТАУ
катта илмий ходим-изланувчиси

ЎЗБЕК БОЛАЛАР НУТҚИДА КОННОТАЦИЯНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Вербал мулоқот воситаларининг прагматик тадқиқида коннотация ҳодисаси ўзига хос ўрин тутади. Манбаларда “коннотация” тушунчаси тилниң денотатив сема устига қурилиб, унга қўшимча маъно юкловчи, сўзловчи томонидан воқеликка баҳо муносабатининг ифодаланишига хизмат қилувчи семантик-прагматик аспекти сифатида талқин қилинади [1, – Б. 236; 2, – Б. 51-52; 3, – Б. 15].

Жаҳон тилшунослигига сўзловчининг коммуникатив мақсади билан боғлиқ ҳолда нутқий таъсирчанликни ошириш, эмоционал-экспрессивлик ва услубий бўёқдорликни таъминлашга хизмат қилувчи мазкур ҳодисанинг моҳияти кенг ёритилган бўлиб, бунда, айниқса, Н.А. Вострякова, И.В. Арнольд, А.О. Чернец каби олимларнинг хизматлари каттадир. Уларнинг ишларида номинатив бирликларнинг коннотатив семантикаси ва прагматикаси, поэтик матнга оид сўзларнинг коннотатив маъно ва вазифалари, эмотивлик ва коннотацияга оид муаммолар тадқиқ этилган [4, – 271 с.; 5, – С. 8; 6, – С. 3-9;].

Ўзбек тилшунослигига бу масала М.Мамадалиева, З.Мамаражабова, Н.Аҳмедова, А.Ҳайдаров, С.Максумова сингари олимлар томонидан монографик планда ўрганилган [7, – Б. 29; 8, – 179 б.; 9, – Б. 25; 10, – Б. 21]; 3, 150]. Уларнинг ишларида ҳар қандай лексемага муайян семалардан ташкил топган яхлитлик сифатида қаралган ҳолда коннотатив семалар таҳлил қилинган, деннотатив сема билан коннотатив семалар муносабати, улар ўртасидаги сабабий алоқадорлик, коннотатив семаларни юзага чиқарувчи воситалар тадқиқ этилган [7, – Б. 4]; мурожаат бирликларида кучли коннотатив маъно ифодаланиши ва уларнинг миллий дунёқарааш билан боғлиқ жиҳатлари кўрсатиб берилган [9, – Б. 6]; прагматик баҳо масаласига алоҳида эътибор қаратилган [3, – Б. 9].

Демак, юқоридаги каби тадқиқотлар коннотациянинг лисоний прагматикага оид ниҳоятда серқирра ҳодисалардан бири эканнлигини кўрсатади. Бунда, албатта, сўзловчининг коммуникатив, лингвокреатив тафаккур салоҳияти, лисоний қобилияти ва ёш хусусияти ҳам муҳим аҳамият касб этади. Коннотациянинг ёрқин, ўзига хос ифодаси болалар нутқида намоён бўлади.

Болалар нутқида коннотатив маъно жуда кўп ҳолларда лексик бирликлар орқали ҳосил қилинади. Масалан: *Бу ерда ишларимиз жуда гумбур бўлиб кетди* (Х.Тўхтабоев. “Ширин қовунлар мамлакати ёки сеҳргарлар жанги”) мисолида гумбур лексемаси орқали коннотатив маъно ҳосил қилинган. Шу билан бирга, бу лексема орқали нутқ субъектининг воқеликка ижобий баҳоси ҳам ифодаланган.

Баъзан ҳам лексик, ҳам грамматик воситалар ёнма-ён қўлланиб, бола нутқининг таъсирчанлигини янада оширади. Масалан: *Ҳали айтганимдай бу ерда ишларимиз гумбур бўлиб кетди, дадам магазинни қабул қилиб олгандан кейин ойижонимни ўзига ёрдамчи қилиб олди...* (Х.Тўхтабоев. “Ширин қовунлар мамлакати ёки сеҳргарлар жанги”) мисолида гумбур лексемаси ва *ойижоним* лексемаси таркибида қўлланган эркалаш-суйиш шакли орқали коннотатив маъно ҳосил қилинган.

Такрор коннотатив маънони ҳосил қилувчи прагматик восита сифатида, айниқса, болалар нутқида кўп кузатилади. Улар нутқида такрорнинг турли кўринишлари акс этади:

Кофия, шеърга ишлатиладиган қофия, – тушуунтиридим, – жсон опа, бўлса юз грамм топиб беринг (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”).

Берилган мисолда лексик бирликларнинг такрори орқали коннотатив маъно ифодаланган. Бунда такрор ёрдамида таъкидни кучайтириш асосида нутқнинг таъсирчанлиги оширилган.

Баъзан кичик ёшдаги бола нутқидаги прагматик ўзига хослик коннотациянинг қисқа такрор орқали ифодаланишида кўринади: Юлдузнинг опаси унга жуда чиройли дастрўмолча берди. Юлдуз хурсанд бўлганидан:

–Опа, бу ўз-ўзимгами? – деб қўйди.

Кўринадики, бунда бола қисқа такрор орқали коннотатив маъно ҳосил қилиш учун сифатлардаги каби фонетик усуслан фойдаланган, яъни у эгалик ва келишик қўшимчаларини олиб, таъкид актини ифодалашга хосланган ўзлик олмошининг фақат биринчи товуши (“ў” унлиси)ни такрор қўллаган. Иккинчи товуш (“з” ундоши) ўрнида белгининг кучли, меъёридан ортиклиги кўрсатувчи “п” товушини қўллаган. Шу тариқа бу гапда ҳам кучли таъкид акс этган. Бу каби ҳолатлар асосан кичик ёшдаги болалар нутқида воқеланади.

Хуллас, ўзбек болалар нутқининг коннотатив хусусиятлари тил тизимининг барча сатҳларига оид воситаларда реаллашади. Уларнинг аксарияти нутқий таъсирчанликни ошириш, субъектив баҳо муносабатини акс эттириш ва кулги қўзғатишга хизмат қиласди.

АДАБИЁТЛАР

1. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
2. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002.
3. Максумова С.С. Э.Воҳидов асарларида коннотативликнинг ифодаланиши. Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2012.
4. Вострякова Н.А. Коннотативная семантика и прагматика номинативных единиц русского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 1998.
5. Арнольд И.В. Функции коннотативных значений слов в поэтическом тексте // Структура и семантика предложения и текста в германских языках. – Л., 1987.

6. Чернец А.О. Проблемы эмотивности и коннотации// Некоторые вопросы общего и частного языкоznания. – Пятигорск, 2001.
7. Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 1997.
8. Мамаражабова З. Ўзбек тилида сифатларнинг коннотатив маънолари. Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 2004.
9. Аҳмедова Н. Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик- коннотатив тадқики: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2008.
- 10.Ҳайдаров А. Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ifodalaniши: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2009.

D.Tо‘rayeva, TDO‘TAU magistranti

NUTQ PSIXIK JARAYON SIFATIDA

Nutq oliv psixik funksiyalarning eng murakkab shakllaridan biri sanaladi. Nutqiy faoliyat ko‘p ma’nolilik, ko‘p darajali struktura, harakatchanlik va boshqa psixik funksiyalar bilan aloqadorligi bilan tavsiflanadi. Nutqiy faoliyatning amalga oshishi qator murakkab psixologik mexanizmlar bilan ta’minlangan bo‘ladi.

Nutqda bizning fikrlarimiz bilan birgalikda his-tuyg‘ularimiz ham ifodalanadi. Og‘zaki nutqda hissiyotlarimiz (emotsional kechinmalarimiz) so‘z yordami bilan qilingan tasvirlarda, ohangda, qofiyada, xitob va savollarda, gaplashish vaqtidagi pauzalarda va, ayniqsa, intonatsiyalarda namoyon bo‘ladi. Chunonchi, biz biron kishining ismini ataganimizda, shu kishiga bo‘lgan turli hislarimizni va munosabatlarimizni o‘zimizdagи mehrni, g‘azabni, g‘ururni, muhabbatni, hurmatni, nafratni, mensimaslikni va boshqa shu kabilarni atayin yoki beixtiyor namoyon qilishimiz mumkin. Shu bilan birga, gapiruvchining intonatsiyasida uning holati ham, charchaganligi, umuman hayajoni, o‘ziga bo‘lgan ishonchi yoki ishonchsizligi va shu kabilar ham ifodalanadi.

Insonning nutqida uning fikrlari va xilma-xil ichki holati – emotsional kechinmalari va irodasigina ifodalanib qolmasdan, shu bilan birga hamisha biror obyektiv ravishda mavjud bo‘lgan narsalar va hodisalarning butun bir turkumini bildiruvchi vosita bo‘lib ham xizmat qiladi. Masalan *javon* degan so‘z ham nutq bo‘lagi bo‘lib qoladiki, bunda shu tovush birikmasi yordami bilan muayyan buyumning ma’nosini bildiriladi. So‘zlar bizning ongimizdan tashqarida mavjud bo‘lgan buyumlar va hodisalarning hamda ularning xislatlari, holatlari, bog‘lanishlari, munosabatlari va shu kabilarning ongimizdagи bamisolli bir vakillaridir. Shu sababli *javon* so‘zini aytganimizda, bu so‘z bilan xuddi shu onning o‘zida bizning ko‘z o‘ngimizda turgan bitta javonnigina ifodalab qolmasdan, balki umuman “*javon*” tushunchasini ifodalaymiz. Shu sababli umumlashtirilgan ma’noga ega bo‘lgan so‘z faqat yakka narsalarga mansub bo‘imasdan, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumiga ham mansubdir.

Bundan tashqari nutq – ta’sir ko‘rsatish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Ta’sir ko‘rsatish – biz nutqimizni kimga qaratayotgan bo‘lsak, shu kishida biz istagan

	ўрганиш	
47. М.Вахобова	Синтагматик алоқанинг табиати	158
48. G.Qodirova	Parkent tumani toponimikasi	160
49. М.Вахобова	Оҳангарон водийси жой номлари тарихидан	164
50. Ш.Гафарова	Келишик аффикслари ва кўмакчилар асосида шаклланган синтактик синонимлар	165
51. F.Azizova	Zulfiya she’riyatida sintaktik sinonimiya	168
52. Foziliya Munavvara	Mentalitet va din bilan bog‘liq ifodalarning tarjimada aks etishi	170
53. N.Tulyaganova	Ingliz tilidagi kinofilmlar sarlavhalarining o’zbek va rus tillariga tarjima qilinishi	173

III SHO‘BA. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA YANGI SOHALAR RIVOJI

54. М.Умарходжаев, Б.Исмоилова.	Правовой и лингвистический аспект языковой политики	177
55. U.Yigitaliyev, M.Mamadaliyeva	Substantivatsiya jarayonida “odam” konseptining ifodalanishi	179
56. Д.Маҳкамова, Д.Ашуроев, Қ.Раймов	Лингвогеронтология – тилшуносликнинг янги соҳаси	182
57. G.Komilova	<i>bel</i> bilan bog‘liq paremiyalarning lingvokulturologik tadqiqi	186
58. У.Йигиталиев, И.Акбаралиев	Лисоний тизимнинг лингвокогнитив тадқиқи	189
59. O.Makhsudova	About how computers and the internet can help as a classroom teacher	192
60. O.Sattorova	Uzluksiz ta’limda leksemalarning mazmuniy guruhlarini o‘qitish muammolari	195
61. J.Istroilov, G.Abduxamidova	Matn muharrirlarida o’zbek tilidagi matnning xatolarini tekshirish muammolari	197
62. И.Ёқубов	Баҳоловчи сўзларнинг коммуникатив парадигмаси	201
63. Б.Қодирова	Шахс ташқи қиёфасини ифодаловчи сўзларнинг лингвокультурологик хусусиятлари	204
64. М. Абжалова	Расмий услубдаги матнларни автоматик таҳирлаш имкониятлари	206
65. М.Қурбонова	Ўзбек болалар нутқида коннотациянинг ифодаланиши	210
66. D.To‘rayeva	Nutq psixik jarayon sifatida	212
67. B.Ismoilova	Language and language policy	216
68. M.Nosirova	X.Sultonovning “yo, Jamshid “ asarida ruhiyat tasviri	220
69. D.To‘rayeva	Shaxs nutqida psixik holat ifodasi	221